

50.613

LXXIV. ÉVF. 2. SZÁM

ÖTÖDIK FOLYAM

1958. ÁPRILIS—JÚNIUS

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

1958

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRTUDOMÁNYI
BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

Megjelenik negyedévenként

Szerkesztőbizottság

DEZSÉNYI BÉLA (helyettes szerkesztő), HARASZTHY GYULA, KOVÁCS MÁTÉ,
KÓHALMI BÉLA, MÁTRAI LÁSZLÓ, V. WALDAFFEL ESZTER

Felelős szerkesztő

KÓHALMI BÉLA

E szám munkatársai: KÓHALMI BÉLA Kossuth-díjas, az irodalomtudományok² kandidátusa, egyetemi tanár, SZENTMIHÁLYI JÁNOS, a budapesti Egyetemi Könyvtár csoportvezetője, CSAPODI CSABA, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának osztályvezetője, SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ, az Országos Széchényi Könyvtár munkatársa, VIZKELETY ANDRÁS, az Országos Széchényi Könyvtár munkatársa, CSAPODINÉ GÁRDONYI KLÁRA, az Országos Széchényi Könyvtár munkatársa, HORVÁTH VIKTOR, az Országos Széchényi Könyvtár munkatársa, SÁGI ANTALNÉ, az Országos Széchényi Könyvtár munkatársa, MÁTÉ KÁROLY egyetemi rk. tanár, VEREDY GYULA, az Országos Széchényi Könyvtár munkatársa, TAKÁCS JÓZSEF, az Országgyűlési Könyvtár munkatársa, HARASZTHY GYULA, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának igazgatója, FITZ JÓZSEF, az irodalomtudományok kandidátusa, ny. könyvtári főigazgató, SZABÓ GYÖRGY, az Irodalomtörténeti Intézet munkatársa, SCHEIBER SÁNDOR főiskolai igazgató, BORSA GEDEON, az Országos Széchényi Könyvtár osztályvezetője, MARKOS BÉLA ny. könyvtáros, DEZSÉNYI BÉLA, az irodalomtudományok kandidátusa, az Országos Széchényi Könyvtár osztályvezetője, BEBECZKY LÁSZLÓ, az Országos Széchényi Könyvtár munkatársa, LAY BÉLÁNÉ, az Országos Mezőgazdasági Könyvtár munkatársa, SIMON MÁRIA ANNA, az Országos Széchényi Könyvtár munkatársa

Technikai szerkesztő: DÖRNYEI SÁNDOR

Szerkesztőség: Budapest, VIII., Múzeum körút 14–16. Telefon: 134–400.

Előfizetéseket az Akadémiai Kiadó Terjesztési Osztálya vesz fel

(Budapest, V., Alkotmány utca 21.)

A bibliográfia és az új technika

I.

Kevesen vették észre, hogy Theodore BESTERMANNak a világ bibliográfiai termését átfogó bibliográfiája¹ legújabb kiadásának címlapján ez a szokatlan kiadás-meghatározás olvasható: *Third and final edition*. BESTERMAN, aki műve második és harmadik kiadása között létrehozta Genfben (VOLTAIRE egykori lakóházában, a „Les Délices”-ben) a Voltaire-Múzeumot és Kutatóintézetet, és megindította a kb. 60 kötetre terjedő *Voltaire-levelezés* kiadását — cserben hagyja művét, melyet a világ minden könyvtárosa ismer? El tudom képzelni, hogy BESTERMANt, az újkori kéziratok szakértőjét jobban vonzották a ferneyi pátriárka kéziratai, mint az újkori bibliográfiák (és 15 000 levél jegyzetes kiadása valóban nagy feladat), de elhatározása okát, hogy művét nem folytatja, nem itt kell keresni.

A második és harmadik kiadás megjelenése közt eltelt öt évben azok között a határok között, amelyeket BESTERMAN a felveendő bibliográfiák tekintetében józanul és szigorúan megvont, — 20 000-rel 84 000-re nőtt a bibliográfiájába felveendő önálló bibliográfiák száma. Nem az összesen megjelenteké, csak a mű számára megszabott keretek között felveendőké. Mint-hogy pedig a kirekesztett — elvi szempontból indokolatlanul kirekesztett — rejtett bibliográfiák száma „milliókra rúg”, a teljességről való lemondás után most már magáról a műszerről mond le éspedig azért, mert a felveendő anyag további növekedése a terjedelme miatt tenne használhatatlanná minden újabb összefoglalást. Nemesak egy nagyobb teljességre törekvés, de az eddigi keretek betartása is megszüntetné az új másodfokú bibliográfia műszer-jellegét. Leg-alábbis eddigi elgondolásában és formájában.

A bibliográfia története — kezdve a kéziratosság korszakán — a bibliográfiai műfajok szívós fennmaradásáról tanúskodik, de tudunk néhány műfaj kihalásáról is. Úgy látszik, hogy az egyetemességre törekvő, általános bibliográfiák lassacskán a múltéi. Általános hírlap- és folyóirate cikk-repertórium kiadására vállalkozni még nemzeti határokon belül is istenkísértés volna. És ki vállalkoznék általános és egyetemes bio-bibliográfia kiadására, olyanra, amely nemcsak a világirodalmi jelentőségre emelkedett tudósok és írók életrajzi és bibliográfiai adatait tartalmazná? A BRUNET iskolájából kinőtt GRAESSE óta végleg kiveszettek tekinthető az a fajta egyetemes bibliográfia, amelybe egy tudós-bibliofil gyűjtené egybe a világ szellemi kincsestárából a legjobb kiadásokban a legjelentősebb régi és újabb műveket. Úgy látszik, hogy a „könyv-

¹ SZENTMIHÁLYI János a 3. kiadás I. kötetének megjelenésekor ismertette a *Magy. Könyvszle* 1956. 2. sz.-ban (165—167. l.); azóta megjelent a mű 2. és 3. kötete és a külön index-kötet.

kozmosz” címét büszkén viselő BRUNET-féle *Manuel* és két követőjének (EBERT, GRAESSE) művei után a kivesző válfajok közé vonul be a BESTERMAN-féle „*bibliográfiai kozmosz*” is. Mostantól fogva — még egy ideig — csak egy-egy szaktudomány — esetleg csak egy ágazat — egy-két évtizednyi korszak *másodfokú* bibliográfiai, egy tudományi ágazat tudósainak bio-bibliográfiai összefoglalásáról, egy-két évtizednyi korszak általános repertóriumáról lehet szó. A megkövetelt teljességet ezek a források már csak szűkebbre vont nyelvi és korszakhatárokon belül közelíthetik meg.

Ha csak egy bibliográfiai műfaj közeli kivéséséről volna szó: nem volna érdemes miatta tintát ontani. A beváltakat egy ideig éltetik még a Supplementumok, de ezekre évekig kell várni, és tudjuk már, hogy mire megjelennek — meghaladottak. Többről és másról van szó. A bibliográfiák — e hatalmas munkateljesítményeket őrző művek — kihasználatlanságáról, ki nem elégítő hatékonyságáról kell inkább beszélnünk. Arról, hogy szerkesztésük és sokszorosításuk hagyományos módszerei miatt nehezen kezelhetők, tartalmuk feltárása pedig differenciálatlan. A BESTERMAN-féle gigantikus teljesítmények sorsa csak alkalom arra, hogy megvizsgáljuk: az évente ezekkel szaporodó szakbibliográfiák, sajtóbibliográfiák, repertóriumok, cumulativ indexek hagyományos könyvtári gondozása rendben van-e és elégséges-e? Gondolják-e a könyvtárosok, hogy a bibliográfiákról is elegendő a klasszikus formák közt mozgó „feltárás” (egy cédulával a betűrendes, egy-két cédulával a szisztematikus katalógusban vagy ritkább esetekben a bibliográfiák speciális katalógusában)? Elegendő-e — hogy csak kettőt említsünk a gigantikus méretű művekből —, ha a XIX. század természettudományi folyóiratainak cikkanyagát összefoglaló *Catalogue of Scientific Papers* vagy a British Museum Könyvtárának a bibliográfia funkcióját betöltő nyomtatott katalógusainak sorozatait a polcon büszkélkedve mutatjuk, és beérjük e gazdag tartalmú, sok szempontú használatra alkalmas alkotások sablonos regisztrálásával, még arra sem érdemesítjük ezeket, hogy magyar vonatkozásaikat annotáció vagy utaló cédula formában értékesítsük a kutatók számára?

Nem elegendő, ha a könyvtár a hasznosnak, értékesnek ítélt bibliográfiákat és bibliográfiát bőven alkalmazó segédkönyveket merőben csak szabványszerűen a szokásos könyvtári előírások szerint „tárja” fel;

nem elegendő, ha a könyvtáros a bibliográfiákat csak címük alapján ismeri; ráhagyatkozván katalógusra vagy raktári helymemóriájára;

a bibliográfiák — s általában a jó bibliográfiákkal felszerelt segédkönyvek — sok rejtett jótulajdonosságát csak gondos elemzéssel ismerhetjük meg;

a bibliográfiák termelése áradásszerű; a legkitűnőbb könyvtárosok sem raktározhatják el emlékezetükbe mindazt, amit egy-egy jelentős bibliográfiáról a használat szempontjából tudni fontos;

nem elegendő, mert a nagyobb könyvtárakban a tájékoztató szolgálatot nem a bibliográfiáknak egy specialistája, hanem a tudományos munkatársak kollektívája látja el, az emlékezetre hagyatkozást tehát ki kell kapcsolni; a bibliográfiák elemző adatait csak valamely modern lyukkártya rendszerű apparátus tárhatja fel.

Nem gondolunk egy — könyvtári célra, pontosabban az információs szolgálat céljára megtervezett — vezérlő berendezésű elektronikus gépre; a szakirodalom még hevesen vitatja ilyen gépek könyvtári alkalmazásának

gazdaságos voltát, noha szűkebben körülhatárolt szakterületre alkalmazva beváltak.

Könyvtári technikánk egyelőre nem fog viharosan átalakulni, s a bibliográfiai s a bibliográfiai információkkal szolgáló mindenfajta segédkönyvek mai formájukban még jó sokáig fenn fognak maradni, tovább tartósulnak az eddig bevált műfajok, de ez ne ringasson minket olyan szemléletbe, amely megfelelhet a szellemi munka 10—15 év előtti feltételeinek, de ma vagy holnap már a végzetes lemaradás útjára vinne. Ez a szemlélet a könyvtárosi lelkiismeretnek olyan békéjét és önelégültségét jelenti, amely elmondhatja, hogy: nincsen feldolgozatlan hátraléka, felszámolta a limbus minden félretett anyagát, szak-katalógusát, tárgyszavas katalógusát a tudományok fejlődésével lépést tartva revidálja és korszerűsíti, olvasóit ellátja gyarapodási jegyzékkel, az új folyóiratok listájával, tájékoztató szolgálatát külső szakemberek bevonásával erősíti meg, a ki nem kölcsönözhető folyóiratok cikkeinek gyors reprodukálását a kutató számára lehetővé tette, a történelmi kincstár kéziratos és nyomtatott emlékeinek reprodukcióban való megőrzését biztosította stb. Mindez igen szép és jó volna, ha itt tartanánk, de félő, hogy amíg e felé az egyensúly-helyzet felé — megengedem — szívós erőfeszítésekkel haladunk, nem ügyelünk arra, hogy közben a kutatómunka előfeltételei alaposan megváltoztak, s a mechanizált kutatás a létező találmányok felhasználásával könyvtári szemhatáron belülré került.

A kor színvonalán álló tájékozottság megszerzése még nem is nagyon régen nagyobb tudományos területet illetően is — viszonylag könnyen megszerezhető volt a nagytekintélyű vezető folyóiratokban megjelent visszatekintő irodalmi szemlék elolvasása árán, ha ezek a szemlék az utolsó év szakirodalmában jelentkező problémákat számba véve tűrhető áttekintéshez segítették a kutatót. Kielégíthették a szakembereket az évkönyv jellegű jól dokumentált beszámolók (*Reports on progress in physics, Jahrbuch über die Fortschritte der Mathematik, Annales des télécommunications* stb.) és a szakirodalom egy-egy évi termését kritikával regisztráló évkönyv-bibliográfiák, amelyek sok tudományos területen már a múlt század második fele óta rendszeresen megjelentek, de már alig tudnak lépést tartani a természettudományi kutatásban bekövetkezett tempógyorsulással.

A kritikai irodalmi szemlék egyre ritkábbak, ritkulnak a beszámoló jellegű évkönyvek, helyüket a havonta-hetente megjelenő abstracts-ok foglalják el, de a vas- és acéliparnak 1934 óta van már *naponta* megjelenő referáló organuma, mely többszáz folyóiratcikkéről számol be.²

Mivel magyarázható a húzódozás ettől a tudósokhoz méltó és csak tőlük várható feladat teljesítésétől? A feleletet megkapjuk a matematikus Norbert WIENERTŐL, a kibernetika egyik neves szakemberétől, aki azt mondja tudóstársairól: „Mindegyik hajlamos arra, hogy a kutatása tárgyával szomszédos témát a folyosón jobbra a harmadik szobában dolgozó kollegája saját ügyének tekintse.”³ LEIBNIZ óta nem akadt, nem jelentkezhett már a tudomány egyeteme felett uralkodó enciklopédikus szellem — ma ott tartunk, hogy alig számíthatunk egy rész tudomány, egy ágazat egyetemes eredményei felett áttekinteni tudó szakember kalauzolására.

² „Press Service” of the Intelligence Department of the British Iron and Steel Federation. Aslib Proceedings, 8. (3) Aug. 1956. 155—164. 1.

³ DE LATIL, Pierre: *Introduction à la cybernétique*. La pensée artificielle. Paris, 1953. 15. 1.

A tudományos nagyüzem, mely a XVIII. századdal kezdődően az akadémiai bizottsági munkájával szerveződött meg, ma ugyanez akadémiai ezrekre menő kutatóintézeteiben, egyetemi és ipari kutatóintézetekben száz- ezrekre menő kutató munkájával terebélyesült ki. Publikációs teljesítményük hozzáférhető alakban az utolsó tíz évig a könyvek és folyóiratok tömegei: ez az anyag az, amit a könyvtáros az olvasó elé tárhat, de amióta az államigazgatás és a termelés minden mozzanata munkájukra épül, eredményeiknek csak kisebbik része kerül nyilvánosság elé. Valamit abból, hogy a szellemi munka feltételei megváltoztak, tudomásul kellene vennünk.

A tudományos tájékozódás főforrása a század eleje óta ma is még: a folyóirat. Azért írom, hogy „ma is még”, mert a tudományos tájékoztatás ügyében 1948-ban Londonban megtartott kongresszuson egy neves tudós alaposan megtépzta és meghaladottnak minősítette az eredményközlésnek ezt a tisztas hagyományokkal — presztizszel — rendelkező formáját.⁴ Nem vitás, hogy szívós intézmény, s a szellemi élet egyelőre elképzelhetetlen nélküle. Könyvtáraink állománygyarapító keretében a folyóiratok előfizetésére fordított összeg aránya a könyvekre fordított összeggel szemben egyre nő. Az állományserzeményezés tudományos színvonalát a járatott folyóiratok száma jelzi, és ez megbízható jelzésnek tekinthető. A könyvtárosnak nincs is módjában az egyes tudományok fejlődésében beállott tempógyorsulással másként lépést tartani, mint a legfontosabb, legkeresettebb folyóiratok megrendelésével. Arról a könyvtáros nem tehet, hogy a folyóiratkiadás szervezési hibái folytán ez az erőfeszítése csak félsikerrel járhat. A folyóiratok sem közölnek minden fontos újabb eredményt a kellő gyorsasággal és nem közölnek mindent, noha közleményeik átlag másfél évvel előzik meg a könyvekben — monográfiákban — közölt eredményeket.

A kutatómunka a laboratóriumból a folyóiratokon és a könyvtáron keresztül vezet vissza a laboratóriumba. A „naprakész” tájékoztatást a kutató egyéni úton megszerzi úgy, hogy rendszeresen figyelni és olvassa azt az 5—7, a szakterülete szempontjából elengedhetetlenül fontos folyóiratot (többre alig telik idejéből), de egy hosszabb és költséges munkafolyamatokat igénylő kutatói feladat laboratóriumi kidolgozása előtt szélesebb körű tájékozódásra van szüksége, tehát a könyvtárban kezdi el kutatómunkáját a referáló lapok, a drága és terjedelmes abstract-ok utolsó évfolyamaiban való böngészéssel. („Az irodalomkutatás olcsóbb, mint a laboratóriumi munka.”)⁵ Ez a tájékozódó felkészülés meglehetősen időtrábló, nemcsak azért, mert a nagy referáló lapok összefoglaló — félévi, évi — indexei késnek, de főleg azért, mert ezek az indexek hiájával vannak egy kulcsrendszernek, mely a referáló lapokban megjelent folyóiratcikkekre jellemző adatokról gyorsabban tájékoztatná a kutatót, s a referátumok jó részének végigolvasását megtakaríthatná. Ezek a jellemző adatok: eredeti kutatás-e; elméleti-e; matematikai alapozású-e; eljárás vagy

⁴ J. D. BERNAL: *Provisional Scheme for central distribution of scientific publications* c. javaslatában vetette fel a kérdést, hogy a mai folyóirat megfelel-e a tájékoztatás funkciójának. BERNAL az önálló publikációk tudósok közti szétosztását központi szerv útján javasolta, de javaslata kedvezőtlen fogadtatásban részesült. BERNAL professzor ezt a javaslatát legujabban nyilvánosan is visszavonta. (BERNAL, J. D.: *The supply of information to the scientist: some problems of the present day*. Journ. of Documentation. Vol. 13. No. 4. Dec. 1957. 207. l.)

⁵ WILSON, B. E.: *An introduction to scientific research*. N. Y.—London 1952. 10—20. l.

készülék leírását tartalmazza-e; rajzos-e; táblázatokkal, diagramokkal felszerelt-e stb.⁶ A lyukasztott kártyákkal dolgozó dokumentációs szolgálatok a jelzetelést ezen a módon *kritikai kulccsal* kapcsolhatnák össze. Ekkora feladatra természetesen csak egy szűkebb területet átfogó kutatóintézet könyvtára vagy olyan dokumentációs központ vállalkozhatik, mint a szervezetlen kémia klasszikus *Handbuch*-ját kiadó Gmelin Institut vagy a hozzá hasonló intézetek.⁷

Bármennyire elégedetlen is J. D. BERNAL és néhányan a tudományos folyóiratkiadás mai szokásaival, és bármennyire lehangoló is az a BRADFORD s ő utána sokan mások által számos tanulmányban példákön beigazolt tény, hogy a szorosan egy tudományos területre tartozó cikkeknek csak egy részéről számolnak be a legtekintélyesebb referáló lapok,⁸ hogy a tudományok perifériáin, a szakmán kívüleső folyóiratokban jelentkező cikkek kiesnek a beszámolóik közül, a tudományos tájékozódás általános módszere mégis csak a folyóiratok rendszeres figyelésén alapszik.

Ez a megállapítás azonban az utolsó 7–8 év jelenségei alapján korrekcióra szorul. Az eredményközlés eddigi formája már nem egyedüli jellemzője a kutatás eredményei lerögzítésének. A természettudományi és műszaki kutatásnak azon a területén, ahol a fejlődés viharos és a kutatáshoz fontos állami érdekek fűződnek, az eredmények közlésének *elsődleges* formája sokkal inkább a „kutató jelentés”, a „gyári riport”, az „expedíciós napló”, mint a szakfolyóiratban megjelenő cikk vagy ennek hiányában a referáló lapban megjelent kivonat. Egy külföldi technikai főiskolán tavaly létesült Atomtechnikai Könyvtár *alapfelszerelése* a következő volt: mindössze 100 kötet könyv (főleg segédkönyvek); 900 jelentés és előadások gyűjteménye a genfi atomkonferenciáról; 18 000 kutatójelentés különböző laboratóriumokból (ezekből 6000 gépírási sokszorosítvány, 12 000 mikrokártya). A kutatójelentések állománya előreláthatólag évi 2000-rel fog gyarapodni. Beszerezték továbbá más országokból való 95 000 — kivonatot tartalmazó — kartotéklapot, ezekből építik fel dokumentációs katalógusukat, ez az anyag várhatóan évi 10 000 cédulával fog szaporodni. Az amerikai fegyveres erők műszaki tájékoztató szolgálata (az ASTIA) ez idő szerint másfél millió — bizalmas és fokozatosan „nem bizalmasként” kezelendő — kutatójelentést tart nyilván; az évi gyarapodás ilyen jelentésből kb. 200 000.⁹

Azt jelenti ez, hogy a folyóiratokban megjelenő eddigi eredményközléseket megelőzi az elsődleges laboratóriumi jelentés, amelynek lényeges tartalma esetleg csak évek múltán tűnik fel a folyóiratokban, jelenti tehát azt, hogy a folyóiratok együttvéve sem tükrözik már az elért eredmények színvonalát. Átmeneti jelenség-e ez? Kétségtelen, hogy részben a világpolitika függvénye,

⁶ ROSCH, S.: *Der literarische Kritikschiüssel als Hilfsmittel der Dokumentation*. Nachr. f. Dok. Jg. 2. H. 4. Dez. 1951. 133–135. l.

⁷ A Gmelin Institut újabban elhatározta, hogy gépesíti dokumentációját, IBM kártyákra kodifikálva a cikkelemzéseket. Egyelőre az ötvözés (alliage) 1950 óta megjelent irodalmával kezdik. Az előfizetőknek vagy a kártyákra vett elemzéseket, vagy a kulcs szerint perforált kártyákat küldik meg.

⁸ BRADFORD: *Documentation*. 2. ed. London, 1953. 148–158. l. BRADFORD: *Complete documentation*. Journ. of Documentation 1. No. 5. 36–44. l. — Az irodalom szétszórtságának törvényét először *Law of scattering* c. tanulmányában állította fel.

⁹ Hír a *Zeitschrift für Bibliothekswesen und Bibliographie*-ban: 1957. H. 3. 235. l.

s így nem bocsátkozhatunk találgatásokba, de hogy néhány szakterület folyóiratállománya tudományos jelentőségben veszít általa, az kétségtelen. És kevesbedik a kilátásunk arra is, hogy összefoglaló kritikai szemlék jelenhessenek meg az emberiséget legjobban érdeklő szakterület valóságos eredményeiről. A folyóiratsorozatok gondozására temérdek energiát és pénzt áldozó természettudományi és műszaki könyvtárak erőfeszítéseik maximálisra fokozása esetében sem lehetnek megbízható tárai a kutatás teljes forrásanyagának, ha a kutatójelentések, gyártási riportok, naplók, fordítási jegyzékek a kutatóintézetek és laboratóriumok archivumaiban rekednek meg, és csak egy részük kerül intézetek, laboratóriumok közti *csere* útján korlátozott nyilvánosság elé.

„Ellenőrizetlen” (kiadatlan) információs forrásanyag — ha nem is annyi, mint a fizikai, kémiai kutatás területén — bőven van egyes társadalomtudományi területeken is: az ún. „korlátozottan terjeszthető kiadványok”; konferenciák dokumentumai; előadmányi nyersanyagot alkotó táblázatok, adatösszeállítások; publikációra előkészített, de mégsem publikált irományok. Pedig e forrásanyagra évek munkáját fordították a kutatók. A forrásanyag hozzáférhetése tekintetében látszólag jobban állanak — nem kumulatív, jellegükön fogva — a szorosabban vett történelmi tudományok, irodalomtudományok, filológiák, nyelvtudományok. Látszólag csupán. Ezek kutatói nagy hírlap- és folyóirattömegeket mozgatnak meg, hogy a vizsgálandó kor történelmi levegőjét a maguk és munkájuk számára felidézhessek. Ez a kutatói szokásuk — szinte a tervükbe belekalkulálva — szándékos időpazarlással jár, de vállalják — sok esetben lemondva a bibliográfiai segédeszközök használatáról — véletlen felfedezések, *trouville*-ok reményében. A történelmi-társadalmi tudományok körében ezért is jelenik meg viszonylag kevesebb referáló orgánus, de ha az új módszerek alkalmazása az információszerezésnél nem is annyira elengedhetetlen, az időpazarlás ezen a területen is csökkenthető volna a jelentős folyóiratsorozatok összefoglaló indexeinek gyorsabb megjelentetésével, nem utolsó sorban az akadémiai folyóiratok általános mutatóinak kiadásával. A feldolgozandó folyóiratok és hírlapok nagy tömege mellett a történelmi-társadalmi kutatók számára nagyobb fontosságúak a monográfiák, a keskeny barázdákon járó kutatásról szóló irodalom. Az ő körükben tehát fontosak a közvetett források: a bibliográfiák és pedig a rejtett bibliográfiák, amelyek tömegével lappanganak mindenütt, különösen a kiadatlan disszertációk rengetegében. Számukra tehát fontos volna a bibliográfiák tartalmának és sokoldalú felhasználhatóságának elemzése; ezt az elemző munkát csak a könyvtáros végezheti el.

II.

1. Abból indultunk ki, hogy ma is jelennek meg gigantikus teljesítményű bibliográfiák, hogy a legfontosabb feladatot: a kutatás egész — vagy nagy — területe feletti áttekintést szolgáló bibliográfiák a hagyományos nyomdai eljárással készülvén *mint műszerek hovatovább kezelhetetlenné válnak*: a közvetett forrásból való tájékoztatás a viharos fejlődésű tudományszakoknál a technika új módszereihez, a gépesített információnyújtás valamely formájához kénytelen folyamodni. A példák egyre sokasodnak. A könyv formájú nagy bibliográfiák, a nagy referáló lapok hatalmas index-kötetei már nem a hagio-

mányos nyomdai eljárással készülnek,¹⁰ hanem foto-offset-litográfiai eljárással, mint a British Museum Könyvtára katalógusának második kiadása. A szakdokumentációs központok némelyike pedig — mint a *Handbuch der anorganischen Chemie* százkötetes 8. és (az 1950 utáni anyagot összefoglaló) 9. kiadására készülő Gmelin Institut — gépesített dokumentációjának forrása: a lyukasztott kártyák tárgyszók vagy más karakterisztikumok alapján. A kártya megadja a transparenens eredeti számát, mely a cikkről szóló beszámolót tartalmazza, ez heliografikus eljárással kopírozható. Hasonlóképpen automatikusan reprodukálják a lyukasztott kártyák eredetijét (a címleírást tartalmazó hagyományos kártya-index lapjait), s az előfizető saját magának is berendezhet ilyen kartotékot, akár manuális, akár gépi berendezéssel. Ez a két kiragadott példa figyelmeztető jel más tudományos vállalkozások számára is, ahol a dokumentációs anyag gyors növekedése folyamatban van. Bizonyosnak látszik, hogy nagy terjedelmű bibliográfiák és a gyors információ forrásai: a nagyszámú „Handbuch”-ok a hagyományos eljárásnak és az új reprodukciós technikának vagy a dokumentáció gépesítésének valamelyik gazdaságos — egyelőre csak egyszerűbb — eljárásának és a régi könyvtári kartoték technikájának összeházasításával jöhetnek létre.

2. Herbert COBLANS, aki az információk szolgáltatásának új módszereit és új technikáját az Unesco megbízásából megvizsgálta,¹¹ az eddigi kísérletek és sikeres alkalmazások mérlege alapján konklúziójában megállapítja, hogy „a gépesítésre vonatkozó elképzelések arra irányultak, hogy nagy gyorsaság mellett nagy kapacitású adat felraktározása lehetséges. Azt vélték, hogy a rapid szelektor a kulcs. Ma már látjuk, hogy az elektronika speciálisai képesek arra, hogy minden igényt kielégítő gépezetet szerkesszenek, de ezek a gépek drágák. Am még ezek sem szállíthatnak sikeresen információkat, amíg az információ adekvát elmélete, vagyis az osztályozás és kodifikáció nincsen kidolgozva”. A COBLANS által elemzett eljárások és kísérletek között vannak sikeres eljárásai a gépesített dokumentációnak. (Az USA szabadalmi hivatala 1947 óta megjelenő *Indexének* sokszorosítása a kiadott szabadalmakról foto-litografikus offset úton lyukkártyák alapján történt, s ez úgy volt megoldható, hogy a tárgyszórendszert gondosan dolgozták ki. Az USA legjelentősebb könyvtáraiba járó folyóiratok közös katalógusa, a Library of Congress kiadásában megjelenő *New Serial Titles* 1953 óta úgy készül, hogy a résztvevő könyvtárak bejelentései kodifikálva IBM kártyára kerülnek, s a havi füzetek foto-litografikus offset úton készülnek a tabelláló gépen a lyukkártyák szortírozása után. Az orvostudományi dokumentáció ismert folyóirata, a *Current list of medical literature* ugyancsak fel kellett hogy hagyjon azzal, hogy indexét a szerkesztés hagyományos módján adja ki. 1957-ben az előbbiekhöz hasonló módszerek alkalmazásával érte el először, hogy egy havi kiadványa 9000 folyóiratcikket indexelt. A párisi Centre National des Recherches Scientifiques, a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának tájékoztató intézete mellett a legnagyobb állami

¹⁰ A *General Catalogue of Printed Books* javított (2.) kiadása a hagyományos szerkesztői és nyomdai eljárással 1929 óta eljutott az 51. kötetig. Itt abbahagyták. A folytatása az olvasótermi katalógus és a gyarapodási jegyzék montázs útján való egyesítésével, kéziratos címkiegészítésekkel foto-offset-litográfiai úton jelenik meg. Így évi 50 kötetrel öt év alatt teljes lesz a kb. 300 kötetes mű, amely a régi eljárással 45 év alatt készülne el.

¹¹ *Méthodes et techniques nouvelles de la diffusion des connaissances*. Unesco Bulletin. XI. No. 7. Juillet 1957. 154—179. l.

dokumentációs szervezet légi úton küld „naprakész” mikrofilmkópiákat a legfontosabb folyóiratok tartalmáról az indiai dokumentációs központ számára.

3. Nem véletlen, hogy éppen a nagyszabású bibliográfiai műszerek létrehozásánál alkalmazták az új reprodukciós technikát s az automatizált dokumentációs módszereit. A szakítás a szerkesztés klasszikus módszereivel szükséges volt, mert nélkülözhetetlen szerszámok (nagy folyóiratok rekapituláló indexei, közös katalógusok, egy szaktudomány dokumentációjában rendet teremtő „Handbuch”) létrejötte vagy elsorvasztása forgott kockán. A BESTERMAN-típusú nagy összefoglaló bibliográfiák csak e szerkesztési formák alkalmazásával támadhatnak újra fel. Az automatizálás általánosabb alkalmazásáról szóló fejtegetésbe még korai volna belebocsátkozni. Ez — ahogy COBLANS mondja — „a fejlődés menetében álló ügy”. Hosszú távon az automatizálás valamely formája — sikertelensége — meg fogja oldani a problémákat. „A dokumentáció gépesítésének szerinte is, meghiusulásának egyik oka az az egyszerű tény, hogy a bibliografizálás alá eső kiadványok és publikációk száma nagy.” TAUBE szkepticizmusa jogosult, ha olyan gépről álmodunk, amelytől azt kívánjuk, hogy az emberi tudás egész skáláját tudja regisztrálni és szortírozni. Ám erősen korlátozott, *szűk területen, ahol a tárgyszavas rendszernél alkalmazott terminológia precíz, a fogalmak tisztázottak, jól definiáltak és a dokumentumok nem túl nagy számúak, a jó eredmények elérhetők.*¹² És ebbe a kategóriába esnek a szabadalmi irodák problémái, és ide sorolnám az elemző adatok feltárásával a bibliográfiák problémáit is.

4. A dokumentáció gépesítése a mi viszonyaink között — néhány speciális területet leszámítva — nem látszik még sürgető problémának. Időszerű azonban a reávaló felkészülés, a kísérletezés megkezdése, tapasztalatok szerzése. Tévedés volna azt hinni, hogy ez a normális könyvtári műveletek közbenjötté *nélkül* jól elvégezhető lesz. COBLANS konklúzióiban helyesen állapítja meg, hogy ahhoz, hogy a gépesített dokumentációban magas színvonalon lehessen szelekciót végezni, évi indexekre, rekapitulációkra, kollektív katalógusokra (folyóiratlelőhely-katalógus!) van szükség, és ez könyvtárosi feladat. A felkészülés állhat a könyvtárainkban található jelentős bibliográfiai forrásművek tartalmának, gyakorlati használhatóságának elemzésében s a karakterisztikumoknak lyukkártyák számára való kodifikálásában.

III.

1. Miért emeltük ki a bibliográfiákat a tájékoztatásra alkalmas sokféle segédkönyvek közül? Utóbbiak jó része (enciklopédiák, szakszótárak) betűrendes, használatuk tehát egyszerű, legfeljebb irányzatukkal, pártállásukkal és a kezelésükhöz szükséges műszerek rövidítésével kell megismerkednünk. Kisebb részük (a gazdag, sokfajta információt tartalmazó évkönyvek, a *Statesman's Yearbook* és *Information please almanach* fajtából valók) valóban megérdemelnék a feltáró elemzést, a bibliográfiák ellenben az elmélyült kutatást szolgálják, s mindaz, ami hasznosságuk sajátossága, nem meríthető ki a szakjelzetekkel, amelyek számát nem növelhetjük korlátlanul, nem szaporíthatjuk a mű jellegét kifejező karakterisztikumokkal, van-e benne magyar szerzőktől

¹² COBLANS: *I. m.* 165. 1.

eredő vagy magyar vonatkozású címanyag, s végül mindez a jellemző anyag még ha helyet találna is — távirati stílusú annotációkban — a cédulán, nem teszi lehetővé a nagy címanyagban az áttekintést. Kiemelésük végül azért történt, mert a róluk szóló fontos tudnivaló nem raktározható el a könyvtáros fejében. Minthogy pedig mindaz, amit a hasznosítás szempontjából az elemzés feltár, nem fér rá a nemzetközi cédulára, a kifinomodott feltárás lyukkártyák alkalmazását kívánja.

2. Mit tettek és tesznek könyvtáraink a bibliográfiák és a bibliográfiákat bőséggel alkalmazó segédkönyvek publicitása érdekében? A bibliográfiák bekerülnek a sokszor áttekinthetetlenül nagy és az olvasó által nem mindig könnyen hozzáférhető segédkönyvtárba, a segédkönyvtár anyagáról azonban ritkán készül nyomtatott katalógus; a katalóguscédulán a címeírás alá oda kerül hogy: *Bibliográfia p. 156.* vagy *Bibl. passim*; legjobb esetben — de nem minden könyvtárban — külön katalógusa is van a bibliográfiáknak, a már jellemzett szabványszerű címeírásokkal. Pedig kell a külön katalógus, mert a számuk gyors ütemben nő, a felettük való uralom csak az emlékezet mechanizált formája segítségével lehetséges. Ha csak öt — az új bibliográfia-termést regisztráló kurrens másodfokú bibliográfiai forrást — (a lipcei *Zentralblatt für Bibliothekswesen*, a frankfurti *Zeitschrift für Bibliothekswesen und Bibliographie*, az Unesco *Bulletin*-je, a *College and Research Libraries* bibliográfiai rovatait és ugyancsak az Unesco által kiadott évi kötetet, a *Les services bibliographiques dans le monde* címűt) veszem figyelembe, az évi szaporulat bibliográfiákban meghaladja a 12 000-et.

3. Nem érhetjük be azzal, hogy a *rejtett* bibliográfiákat a katalógusban válogatás nélkül csak a címeíráshoz fűzött megjegyzés formájában regisztráljuk. Különösen, ha ezek a függelékben vagy fejezetben foglalt bibliográfiák kritikai megjegyzésekkel kísért, évtizedes gazdag kutatói tapasztalatokat közkinccsé tevő rostáló szemle eredményei. Monográfiákban, amilyen a J. de GHELLINCK: *L'essor de la littérature latine au XII. siècle*-jében¹³ a középkor — és nemcsak a késői középkor — tanulmányához kalauzoló kritikai szemle a felhasználható forrásokról; nagy történeti szintézisek, mint a HALPHEN-féle *Peuples et civilisations* bibliográfiai vagy a HÓMAN—SZEKFŰ kötetei végére illesztett *Kütfők és irodalom* rovat olyan teljesítmények, amelyek értékben, hatásban jóval meghaladják az önálló alakban megjelent bibliográfiák százait. A *Clio. Introduction aux études historiques* c. ismert kollektív szintézis minden kötetének minden fejezete végén hármastagolású válogatott bibliográfia (*Sources—Bibliographie—État actuel des questions*) a vitás kérdések, a megoldatlan problémák irodalmához vezeti el a kutatót. Ilyen példakkal minden reference könyvtáros bőven szolgálhat. E munkák minimális megbecsülése volna — külön cédulán való szerepeltetésük.

4. A bibliográfiák egy jó részének tartalma nemcsak elrendezett, annotált címanyagból áll! A könyvformájú bibliográfiák tartalmukban gyakran szolgálnak meglepetésekkel. Függelékek, kronológiák, szinkronikus táblázatok, annotációkba beépített szemelvénygyűjtemények, a rokon tudományterületen egyidejűleg jelentkező eredmények táblázatos összefoglalásai stb. gazdagítják a címanyagot. Csak néhány példával szolgálunk: W. BRAEUER: *Handbuch zur Geschichte der Volkswirtschaftslehre* c. kézikönyve (Frankfurt

¹³ Az *Aperçu bibliographique* fejezet 19—32. l. — A mű megj. Bruxelles, Desclée de Brouwer. 2. éd. 1955.

1952. 224 l.) az ókor, középkor és újkor tudósainak és költőinek, színműiróinak közgazdasági nézeteit illeszti be a műveikről szóló címléírás után, eközben tanúi vagyunk egy tudomány születésének. Wilhelm FUCHS *Juristische Bücherkunde* c. (Göttingen, 1953. 506 l.) olvasmányos bibliográfiai kalauza — a tudományos munka technikájáról szóló fejezete után — táblázatot ad a legkiválóbb jogtudósokról, függelékben ad jogelméleti szemelvénygyűjteményt, a jogtudomány fejlődését a jogi szakbibliográfia történetén át szemlélteti, időrendi táblát ad a XVI—XVIII. század, majd a XIX—XX. század legfontosabb jogi műveiről, szinkronisztikus táblázat mutatja be jogtudósok kapcsolatát más tudományok kiváló képviselőivel, táblázatot a jogtörténet fontosabb évszámairól és eseményeiről. George SARTON tudománytörténeti bevezetőjében (*Horus, A guide to the history of science*. Waltham 1952. 316 l.) találunk fejezetet a tudományos műszerek történetének irodalmáról, a tudománytörténet tanításáról, műveléséről egyes országokban, tudománytörténeti intézetekről, könyvtárakról, kongresszusokról, díjakról, pályázatokról és alapítványokról és egy táblázatot olyan folyóiratokról, amelyek címe félrevezető, mert nincs bennük tudománytörténeti tartalom. Ilyen példák is végnélkül szaporíthatók. A bibliográfiaiak nem mindig *csak* bibliográfiaiak. A nem könyvre és cikkekre vonatkozó tudományos tájékoztatás értékes, felhasználásra kész anyaga rejtőzik bennük. Még ha le akarnánk is mondani arról, hogy az aprólékosan elemző adatokat lyukkártyákra vigyük át, tartalmuknak erről az „ajándékozott többletéről” kár volna lemondani. Ha e többlet változatos volta nagy is, egy megfelelő terjedelmű adatgyűjtés lehetővé tenné az effajta kategóriák meghatározását, tipizálásukat és kodifikálásukat.

5. Mik tehát a lehetőségek? Arról tán sikerült meggyőzni az olvasót, hogy a bibliográfiaiak hagyományos regisztrálása (még ha külön katalógust kapnak is) azzal jár, hogy a bibliográfia használhatóságát jellemző sok adatot mellőznünk kell. A bibliográfia az emlékezet szerszáma és kettősen az a bibliográfiaiak katalógusa vagy a könyv alakú másodfokú bibliográfia. A gépesített memória és a felraktározott memóriában való sok szempontú gyors keresés problémája még nincs kellően megoldva, de az elemző adatok lyukkártyákra való kodifikálásának nincsen akadály, és nem lesz akadály annak sem, hogy a bibliográfiaiak váratlan többletét tipizáljuk és kodifikáljuk. A bibliográfia elemző adatainak lyukkártyára való átvitele megadja a lehetőségét annak, hogy valamely intézmény szabad kapacitású gépe igénybevételeivel (a mi viszonyaink között várhatóan 20 000-et meg nem haladó anyagból) szelektorral kiválaszthassuk a megfelelő anyagot. A lyukkártyára átvitel nem jelent akadályt a későbbi fejlődés számára sem, mert a lyukkártyákra átvitt adatanyag áttehető egy elektronikus gép nyelvére is. A tapasztalatszerző kísérletet az a szerv kezdhethet el, amely az országban fellelhető újabb bibliográfiaiak és segédkönyvek címnyaga felett rendelkezik: az Országos Széchényi Könyvtár Központi Címjegyzéke.

6. A mechanizálás első fokozata, hogy az elemző adatokat egy *kártyaterv* alapján géppel kiértékelhetővé tesszük. A kártyatervet PATAKY Ernő, a MT Akadémia Kibernetikai Kutatócsoportja munkatársának segítségével készítettem el. A második fokozat a szortírozás után tabelláló gépen előállított táblázat a kívánt bibliográfiaiak elemző adataival. Harmadik fokozat: egy foto-offset litográfiával készült bibliográfia.

A *kártyaterv* alapján az IBM (Hollerith) kártyák oszlopait a következőképp oszttjuk el az elemző bibliográfiai adatok számára. Az itt következő terv

a bibliográfiák tartalmáról tájékoztató legfontosabb adatok elosztásának terve. Az alapédula: a szabványszerű címeírást és a mű nyilvántartási sorszámát tartalmazza; az elemző kártya első adata az egyeztetés célját szolgáló nyilvántartási szám.

18M. MAGYARORSZÁGI KFT	Nyilvántartási szám	Szigma	Lelőhely szám	Tárgykör	Nyelv	Tér helyi vonatkozás	Korszak	Zárás ideje	Tételek száma	Műfaj	Címűzés	Szerkezet	Határterületek (Szakjelzetek)					
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	1	2	3	4	5	6
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	2	3	4	5	6
1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2
3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3
4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4
5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5
6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6
7	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7
8	8	8	8	8	8	8	8	8	8	8	8	8	8	8	8	8	8	8
9	9	9	9	9	9	9	9	9	9	9	9	9	9	9	9	9	9	9

Bibliográfiai kártyaterv Hollerith kártyán

A kártyaterv

	Oszlopok sorszáma	Hány oszlop
A mű nyilvántartási száma	1—5	5
Szigma (a leelőhely szigma).....	6—7	2
A leelőhely száma.....	8—13	6
A bibliográfia jellege	14	1
Tárgykör (szakjelzete)	15—20	6
Milyen nyelvű az anyaga	21—22	2
Mely világrész anyaga	23	1
Tér (a tartalom földrajzi helyi vonatkozásaiban — pl. magyarországi v. magyar vonatkozású anyag)	24—29	6
Korszak	30—37	8
Zárás időpontja	38—40	3
Tételek száma (kb.)	41—45	5
Műfaj	46—47	2
Annotáció, kivonat, kritika	48	1
Szerkezet (rendező elv)	49—50	2
Határterületek, rokntudományok	{ 1. 51—55 2. 56—60 3. 61—65 4. 66—70 5. 71—75 6. 76—80	5 5 5 5 5 5

A bibliográfiának vissza kell adni műszer-jellegét. A XVIII. század második feléig tudósok által tudósok avatott kis köre számára összeállított szerszám volt, ma nagy példákban monumentum, merev és kezelhetetlen, kis formátumaiban túlbujáztott és — valljuk be — kissé lenézett, de oktala-

nul kevésre becsült raktártöltelék ; elburjázott válfaja a szellemi termelésnek olyannyira, hogy elvesztettük a felette való ellenőrzést. Arról van szó, hogy a felettük való uralmat visszaszerezzük. A veszni indult enciklopédikus szellemet, amelynek testi formája ma a másodfokú bibliográfia, a gép segélyével kell megmentenünk.

A nagy bibliográfiák és a nagy Handbuch-ok mutatóinak, helyesebben *mutató-rendszerének* a tájékoztatás kifinomult igényei szerint való kialakítása is idetartozó kérdés volna. Ennek tárgyalása külön tanulmány feladata.*

KÓHALMI BÉLA

BÉLA KÓHALMI : DIE BIBLIOGRAPHIE UND DIE NEUE TECHNIK

Die Fachliteratur befasst sich selten mit der ungenügenden Ausnützung der Bibliographien, mit den monumentalen Werken ebensowenig, wie mit den Führern und Wegweisern. Gar manche wissenschaftliche Bibliotheken vermissen einen Spezialkatalog der Bibliographien ; selbst wenn ein solcher vorhanden ist, enthält er nur karge Angaben in althergebrachter Form. Ohne einer erschöpfenden Analyse ist es nicht möglich, sämtliche charakteristische Eigenschaften verschiedener Bibliographien, die für die Ausnützung wichtig sind, aufzuschliessen. Man kann die Signaturen des systematischen Katalogs nicht grenzenlos vermehren und selbst die freigebigst verwendeten Signaturen schliessen nicht sämtliche Charakteristiken in sich ein. Der Zuwachs an Bibliographien, Indexen, Repertorien, Bibliographie verwendenden Handbüchern ist enorm. (Der neue „*Besterman*“ verzeichnet bei Weglassung der versteckten Bibliographien 84 000 selbständige Bibliographien ; man kann die jährliche Vermehrung auf 12 000 schätzen, die Zahl der kumulativen Verzeichnisse der Zeitschriften-Serien nicht mitgerechnet.) In den Zeiten BRUNETs war es noch möglich einen *Kosmos der Bücher* zustande zu bringen, heute ist das Zustandekommen eines „*bibliographischen Kosmos*“ nur mehr in der Form langer Reihen von „*Fachbibliographien zweiten Grades*“ denkbar. Deren gründliche Analyse ist nur mehr bei Anwendung irgend eines wirtschaftlichen Lochkartenverfahrens möglich.

Es ist kein Zufall, dass heute grossangelegte bibliographische Instrumente mit der Anwendung eines Lochkartensystems und nicht mehr in der Form herkömmlichen drucktechnischen Verfahren erscheinen. (Beispiele : Die 8. Auflage des *Gmelin-Handbuches*, *USA Patent Index*, *New Serial Titles of the Library of Congress* verwenden Lochkartensysteme ; die 2. Auflage des immensen *Katalogs des British Museums* und die *Current list of medical literature* erscheinen auf Photo-Offset-Lithographie Maschinen gedruckt.) Die Beschleunigung des Tempos in der Entwicklung gewisser wissenschaftlicher Landschaften bricht neue Wege für die Herstellung dieser unentbehrlichen Werkzeuge. In dem Begriff „Herstellung“ wollen wir neue Methoden der Analyse eingeschlossen wissen, denn viele Bibliographien sind nicht *nur* Bibliographien. Es findet sich in manchen eine *unerwartete Mehrung* wissenschaftlicher Informationen (Synoptische Tabellen, Kronologien, Leseproben, Tabellen der grundlegenden Werke, Statistiken usw.), die in Formen der Kodifikation auf Lochkarten festgelegt werden können. Zum Schluss zeigt Verfasser den Plan einer IBM Karte mit Placierung der wichtigen analytischen Daten von Bibliographien.

* A szerkesztőség azt reméli, hogy e kérdést a lap hasábjain megvitatják könyvtárosaink és dokumentálistáink.